Journal of Islamic Mysticism
Print ISSN: 2538-5135 Online ISSN:2980-8421
erfanmag.ir

Persuasive Methods and Rhetorical Strategies of Ibn Arabi in the Theory of "The End of Hell"

Fatemeh Rahimi[1]

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Payame Noor University, Tehran, Iran./ E-mail: fatemeh.rahimi@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 10 May 2023
Accepted 6 September 2024
Published online 22 July 2025

Keywords:
Ibn Arabi, rhetorical strategies, cessation of punishment, persuasive methods, Islamic mysticism.

ABSTRACT

Muhyiddin Ibn Arabi, in articulating his controversial theory of "the cessation of punishment" and attempting to normalize and reconcile it with religious propositions, has employed effective rhetorical strategies to persuade his audience, independent of the theological aspects of his theory. Identifying and analyzing these textual methods and lexical-linguistic mechanisms represents a novel critical approach that can reveal Ibn Arabi's unconscious thought processes in formulating and presenting this theory. Accordingly, the present study examines Ibn Arabi's persuasive techniques in proposing his theory of the cessation of punishment by analyzing these textual mechanisms. The findings indicate that Ibn Arabi, in structuring his theory, utilizes linguistic capabilities and the logic of difference, leading to semantic shifts in the words and concepts involved in his theory and the generation of new meanings. Ibn Arabi's innovative and norm-challenging semantic constructions in the process of altering the meanings of words and symbols result in the creation of paradoxical concepts such as "cold fire" and "painless punishment" in his theory, which substantially increases the complexity and interpretive difficulty for his audience. Ibn Arabi's rhetorical strategies in these semantic transformations occur within a framework of monologism and interpretive authoritarianism, relying on persuasive techniques to reproduce dominance for pluralistic and inclusivistic discourses while disrupting rival discursive systems. This article employs a descriptive-analytical method to reexamine Ibn Arabi's persuasive techniques and rhetorical strategies in proposing the theory of the cessation of punishment, focusing on his most significant works.

Cite this article: Rahimi, Fatemeh (2025). Persuasive Methods and Rhetorical Strategies of Ibn Arabi in the Theory of "The End of Hell". *Journal of Islamic Mysticism*, 16 (2), 106-121. DOI: http//doi.org/10.22034/16.2.12

© The Author(s).
Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran.
DOI: http//doi.org/10.22034/16.2.12

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]
[DOI: 10.22034/16.2.12]

Extended Abstract

Introduction

The concept of eternal punishment has been a subject of theological debate throughout Islamic intellectual history. Muhyiddin Ibn Arabi (1165-1240 CE), one of the most influential figures in Islamic mysticism, adopted a controversial position regarding the destiny of hell's inhabitants through his theory of "the cessation of punishment" (inqiṭāʿ al-ʿadhāb). This theory, which posits that divine punishment in hell is not eternal but will eventually transform into a form of mercy, represents a significant departure from mainstream Islamic eschatology and has generated considerable discourse among theologians and scholars of mysticism.

Ibn Arabi's articulation of this theory did not rely solely on theological arguments but employed sophisticated rhetorical strategies and linguistic techniques to persuade his audience and reconcile his position with religious texts. While previous scholarship has predominantly focused on the theological implications and doctrinal validity of Ibn Arabi's theory, there remains a significant gap in examining the rhetorical mechanisms and linguistic strategies through which he constructed and advanced his arguments.

This research adopts a discourse-analytical approach to investigate the persuasive methods and rhetorical strategies employed by Ibn Arabi in formulating his theory of the cessation of punishment. The study examines how Ibn Arabi's rhetorical techniques facilitate semantic transformations of key religious concepts and terms to support his eschatological vision. Rather than engaging with the theological or doctrinal validity of his arguments, this research focuses on the linguistic mechanisms, semantic reconfigurations, and discursive strategies Ibn Arabi employs to advance his position within the competitive landscape of Islamic theological discourse.

The methodological framework for this research combines textual analysis with discourse theory, examining Ibn Arabi's most significant works, particularly the Futuhat al-Makkiyya and Fusus al-Hikam, to identify patterns of argumentation, semantic innovations, and rhetorical techniques that characterize his articulation of the theory. By analyzing these rhetorical strategies, the study aims to uncover how Ibn Arabi's language constructs new meanings for established concepts and resolves apparent contradictions between his theory and religious propositions that seemingly contradict it.

Research Findings

The analysis reveals several distinctive rhetorical strategies and persuasive techniques employed by Ibn Arabi in advancing his theory of the cessation of punishment:

Semantic Transformation of Key Concepts: Ibn Arabi systematically reconstructs the meanings of pivotal eschatological terms. Most notably, he transforms the concept of "punishment" (ʿadhāb) by etymologically connecting it to "sweetness" (ʿadhb), suggesting that punishment ultimately becomes palatable to those in hell. This semantic reorientation represents a radical departure from conventional interpretations and enables him to maintain the letter of religious texts while fundamentally altering their implications. Similarly, he decouples the concepts of "fire" and "punishment," arguing that

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

perpetuity in hellfire does not necessitate eternal suffering, thus creating the paradoxical concept of "cold fire."

Creation of Conceptual Distinctions: Ibn Arabi employs sophisticated distinctions to resolve apparent contradictions between his theory and religious texts that explicitly mention eternal punishment. He distinguishes between "eternity in punishment" and "eternity in painful punishment," arguing that while punishment may be eternal, the experience of pain associated with it is not. This distinction creates space for his theory while seemingly preserving the literal meaning of religious texts mentioning eternal punishment.

Strategic Reversal of Burden of Proof: When confronting textual evidence that explicitly supports eternal punishment, Ibn Arabi employs a rhetorical technique of burden reversal. Rather than addressing these texts directly, he claims that there is "no definitive textual evidence for eternal punishment," thus shifting the burden of proof to opposing viewpoints. This rhetorical maneuver allows him to avoid direct confrontation with challenging texts while positioning his interpretation as the default.

Monologic Interpretation and Interpretive Authoritarianism: Ibn Arabi often presents his interpretations as definitive, displaying what can be characterized as interpretive authoritarianism. He reduces the polysemic nature of religious texts to a single narrative that aligns with his theory, effectively silencing alternative readings. This monologic approach positions him as having privileged access to textual meanings, allowing him to dominate the interpretive field.

De-metaphorization of Metaphorical Language: When confronted with metaphorical expressions in religious texts that support eternal punishment (such as "until a camel passes through the eye of a needle"), Ibn Arabi deliberately interprets these metaphors literally, stripping them of their metaphorical significance to neutralize their implications for his theory. Conversely, he employs metaphorical readings when literal interpretations would contradict his position.

Anthropological and Theological Presuppositions: Ibn Arabi's rhetorical strategies are grounded in distinctive theological and anthropological presuppositions that facilitate his arguments. He posits an innate monotheistic disposition in all humans, including disbelievers, which serves as the anthropological foundation for his theory that divine mercy will eventually encompass all beings. Similarly, his emphasis on divine mercy over divine justice creates a theological framework that predisposes acceptance of his theory.

Conclusion

This analysis reveals that Ibn Arabi's theory of the cessation of punishment is advanced not merely through theological argumentation but through sophisticated rhetorical strategies and linguistic manipulations that transform established concepts and reorient religious discourse. By reconfiguring the semantic field of eschatological terminology, Ibn Arabi creates conceptual space for his theory while appearing to maintain fidelity to religious texts.

The significance of these findings extends beyond understanding Ibn Arabi's specific eschatological views. They illuminate broader patterns in how theological innovation occurs within traditional

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

religious frameworks, particularly how linguistic and rhetorical techniques facilitate conceptual transformation while maintaining an appearance of continuity with tradition. The study demonstrates how Ibn Arabi's discourse operates within a competitive field of rival interpretations, employing strategies of semantic transformation, conceptual distinction, and interpretive authoritarianism to establish dominance for pluralistic and inclusivistic discourses.

This research contributes to the growing field of discourse analysis in Islamic studies by highlighting how theological positions are not merely propositional claims but are constructed through complex rhetorical strategies and discursive techniques. It suggests that a comprehensive understanding of Islamic theological development requires attention not only to the content of arguments but to the rhetorical mechanisms through which these arguments are constructed and advanced.

Further research might explore how Ibn Arabi's rhetorical strategies influenced subsequent mystical and theological discourse in Islam, and how similar techniques are employed in other contexts of religious innovation and reinterpretation. Additionally, comparative studies examining rhetorical strategies across different religious traditions could yield valuable insights into the common linguistic mechanisms through which theological innovation occurs within traditional frameworks.

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

[DOI: 10.22034/16.2.12] [Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

پژوهشنامه عرفان
شاپای چاپی: ۵۱۳۵-۲۵۳۸ شاپای الکترونیکی: ۸۴۲۱-۲۹۸۰
erfanmag.ir
انجمن علمی عرفان اسلامی ایران
Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran

شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن‌عربی در نظریه «پایان دوزخ»

فاطمه رحیمی[۱]✉

۱. استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: fatemeh.rahimi@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱

کلیدواژه‌ها:
ابن‌عربی، راهبردهای بیانی، انقطاع عذاب، شیوه‌های اقناعی. عرفان اسلامی.

چکیده

محی‌الدین ابن‌عربی در تقریر نظریه بحث برانگیز «انقطاع عذاب» و تلاش برای هنجارمندسازی و سازگارنمایی آن با گزاره‌های دینی، صرف نظر از سویه‌های الهیاتی نظریه خود، در راستای اقناع مخاطبانش از راهبردهای بیانی مؤثری بهره برده است. شناخت و بررسی این شیوه‌های متنی و ساز و کارهای واژگانی–زبانی، شیوه نقادانه جدیدی است که می‌تواند ناخودآگاه ذهن ابن‌عربی را در طرح و تقریر این نظریه نشان دهد. بر همین اساس، پژوهش حاضر با واکاوی این ساز و کارهای متنی، به بررسی شیوه‌های اقناعی ابن‌عربی در طرح نظریه انقطاع عذاب وی پرداخته است. حاصل بررسی‌های انجام گرفته نشان داد که ابن‌عربی در راستای سامان‌دهی به نظریه خود، با استفاده از توانمندی‌های زبانی و به کارگیری منطقِ تفاوت، موجب چرخش معنایی واژگان و مفاهیم دخیل در نظریه خود و زایش معانی جدید برای آن‌ها می‌شود. معناتراشی‌ها و معناسازی‌های مبتکرانه و هنجارستیزانه ابن‌عربی در روند تغییر معنای واژگان و نشانه‌ها، منجر به ابداع مفاهیم ناسازنمایی مانند «آتش سرد» و «عذاب بدون درد» در نظریه وی می‌شود که پیچیدگی و دشواریابی مدعیات وی را برای مخاطبانش دوچندان می‌کند. راهبردهای بیانی ابن‌عربی در این دگرسانی‌های معنایی در بستری از تک گویگی و استبداد فهم، و با تکیه بر شیوه های اقناعی، در راستای بازتولید سلطه برای گفتمان‌های تکثرگرایی و شمول‌گرایی، و گسست در نظام گفتمان‌های رقیب به کار رفته است. این مقاله با روش توصیفی–تحلیلی و با هدف بازخوانی شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن–عربی در طرح نظریه انقطاع عذاب، به بررسی مشهورترین آثار ابن‌عربی پرداخته است.

استناد: رحیمی، فاطمه (۱۴۰۴). شیوه‌های اقناعی و راهبردهای بیانی ابن‌عربی در نظریه «پایان دوزخ». *پژوهشنامه عرفان*، ۱۶ (۲)، ۱۲۱-۱۰۶.
DOI: http//doi.org/10.22034/16.2.12

ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.

© نویسندگان.

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

[DOI: 10.22034/16.2.12] [Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

۱. مقدمه

در آخرت‌شناسی عرفانی ابن‌عربی رویکرد کثرت‌گرایانه‌ای وجود دارد که در آن نجات و رستگاری و نجات نهایی نه منحصر به یک دین، گروه و فرقه بلکه امر مشترکی است که همه انسان‌ها به گونه‌ای –چه به صورت برابر و چه به صورت نابرابر– از آن برخوردار می‌شوند. وی بر اساس اندیشه صوفیانه‌ای که هسته مرکزی آن را مفهوم «رحمانیت» (رحمت فراگیر الهی) یا «فراخ بخشایش‌گری خدا» (ر.ک. میبدی ۱۳۷۱: ۱۱–۲) شکل می‌دهد، نظریه انقطاع عذاب را پی‌ریزی می‌کند. در مقابل چنین رویکردی، اندیشه انحصارگرایانه‌ای وجود دارد که با تأکید بر دو مفهوم «عدل الهی» و «مجازات اخروی» نجات و رستگاری اخروی را مختص مؤمنین و خداباورانی می‌داند که در دنیا مطابق با فرامین الهی زیسته‌اند و کافران و خداناباوران را بی‌نصیب از این عاقبت نیک می‌داند. این دو رویکرد متخالف را می‌توان به مثابه دو گفتمان متنازع تاریخی در نظر گرفت که در بستر آن دو نظریه متقابل «اعتقاد به خلود عذاب اخروی» و «اعتقاد به انقطاع عذاب اخروی» شکل گرفته است. طرفداران این دو نظریه متقابل در بستر دو گفتمان متنازع تاریخی مذکور با بهره‌گیری از شیوه های اقناعی و راهبردهای مناسب کلامی در صدد کسب مشروعیت برای مدعیات خود، و اعتبارزدایی از مدعیات رقیب برآمده‌اند. در همین راستا ابن‌عربی نیز مانند دیگر نظریه–پردازان مسلمان علاوه بر بیان سویه‌های کلامی نظریه خود، با بکارگیری سازوکارهای بیانی و واژگانی مناسب می‌کوشد تا با هنجارمندسازی نظریه خود و سازگارنمایی آن با گزاره‌های دینی، دیدگاه‌های متعارض را تخطئه و تضعیف کرده و سلطه گفتمان رقیب را در هم شکند.

همانطور که هر نویسنده‌ای در بستر گفتمان خودی به شیوه‌ای همسو با اهداف خود اقدام به تولید معناهای جدید می‌کند، (ر.ک. میلز ۱۳۸۲: ۱۹۸) ابن‌عربی نیز در بستر گفتمان کثرت‌گرایی، و در برابر چالش‌هایی که از سوی گفتمان‌های رقیب مطرح می‌شود، با استفاده از توانمندی‌های زبانی و بهره‌گیری از منطقِ تفاوت، دست به غیریت‌سازی واژگان، مفاهیم و گزاره‌های ناهمخوان با فرضیه خود می‌زند. وی در جهت اثبات نظریه خود و هم‌سو سازی آن با گزاره‌های دینی، پاره‌ای از واژگان و مفاهیم را چنان دچار استحاله می‌کند که منجر به زایش معانی کاملاً متفاوت و به تبع آن روایتی کاملاً نو از مفاهیم ایدئولوژیک می‌شود. او به مثابه سوژه و عامل پیش‌برنده گفتمان کثرت‌گرایی و شمول‌گرایی، از یک سو متأثر از اندیشه نهادینه شده در این گفتمان، و از سوی دیگر مؤثر بر آن است (سلطانی ۱۳۹۱: ۸–۴۷). حاکمیت فضای گفتمانی بر اندیشه ابن‌عربی موجب می‌شود که ذهنیت وی در مقام سوژه، به دو قطب «ما» و «آنها» سامان‌دهی شده و بر این اساس تمامی مدعیات و مواضع وی در قالبی دوگانه پدیدار شود (ر.ک. همان: ۱۱۲).

حاصل این دوگانه‌گرایی بکارگیری شیوه ها و استراتژهایی است که در قالب روش‌هایی مانند وارونه–سازی، طبیعی‌سازی، تک‌گویگی و ... برای پیشبرد گفتمان خودی و تضعیف گفتمان رقیب صورت می–گیرد. در این مقاله بررسی راهبردهای کلامی ابن‌عربی در روند تولید معنا برای واژگان و مفاهیم دخیل در نظریه پایان دوزخ، در بستر تحلیل گفتمانی صورت گرفته است و با توجه به ظرفیت مقاله، صرف نظر از بررسی مبانی سیاسی، اجتماعی و مذهبی مؤثر بر شکل‌گیری نظریه وی، به بازنمایی شیوه های اقناعی وی و تاثیر آن بر خواننده پرداخته شده است. بدین منظور پس از بیان پیشینه تحقیق، در هر بخش مقاله ابتدا فقراتی از دیدگاه ابن‌عربی بیان شده و سپس سازوکارهای اقناعی به کار رفته در آن مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

در حوزه ابن‌عربی‌پژوهی تاکنون پژوهشی با رویکرد بازنمایی شیوه های اقناعی و راهبردهای زبانی ابن–عربی در نظریه انقطاع عذاب وی صورت نگرفته است. در خصوص ابن‌عربی و نظریه او در باره انقطاع عذاب مقالات بسیاری نوشته شده است که همه

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]
[DOI: 10.22034/16.2.12]

آنها در جهت تبیین جنبه‌های کلامی و الهیاتی نظریه وی بوده است. مثلاً مقاله ابراهیمی (۱۳۷۶) با عنوان «عذاب دائم از دیدگاه ابن‌عربی»، مقاله اسماعیلی (۱۳۹۰) با عنوان «خلود عذاب در مکتب ابن‌عربی»، مقاله حیدری‌فرد و فرقانی (۱۳۹۲) با عنوان «خلود در عذاب از دیدگاه ملاصدرا و ابن‌عربی»، مقاله بطحائی گلپایگانی (۱۳۹۲) با عنوان «بررسی و تحلیل نظریه ابن‌عربی در نفی جاودانگی عذاب دوزخیان» و مقاله حسینی‌فر و امینی کهریزسنگی (۱۳۹۸) با عنوان «بررسی و نقد دلایل ناهمسانی خلود و عذاب در اندیشه ابن‌عربی و تابعان» از جمله مقالات قابل اشاره در این زمینه هستند. مقالات دیگری نیز فرضیه انقطاع عذاب ابن‌عربی را با رویکرد انتقادی مورد بررسی قرار داده‌اند؛ به عنوان مثال دیباجی و گلی‌فروشانی (۱۳۹۰) در مقاله «نقد و بررسی دلائل انقطاع عذاب جهنم از نظر ابن‌عربی و ملاصدرا» برخی از استدلال‌های ابن‌عربی را با توجه به دیدگاه‌های علامه طباطبایی مورد نقد قرار داده‌اند. همچنین بیات (۱۳۹۳) در مقاله «بررسی و نقد دیدگاه ابن‌عربی در باب کیفیت عذاب اخروی با تکیه بر آثار قرآنی و براهین عقلی» مدعیات ابن‌عربی را درباره پایان‌پذیری عذاب اخروی با رویکردی انتقادی و بر اساس آنچه که دلائل عقلی و نقلی خوانده، به چالش کشیده است. همانطور که ملاحظه می‌شود، پژوهش–هایی از این دست هیچ یک به بررسی شیوه ها و سازوکارهای زبانی دخیل در ابن‌عربی در شکل‌گیری نظریه انقطاع عذاب ابن‌عربی نپرداخته‌اند. تنها پژوهش مرتبط با این موضوع، مقاله «نقد گفتمانی خوانش ابن‌عربی از آیات قرآن در اثبات فرضیه پایان‌پذیری عذاب» از سیاه‌کوهیان (۱۳۹۹) است که نویسنده در آن با رهیافت تحلیل گفتمانی به نقد و بررسی خوانش‌های عرفانی ابن‌عربی از آیات قرآن در اثبات نظریه او پرداخته است. وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین در آن است که این مقاله نقش شیوه های اقناعی و راهبردهای کلامی ابن‌عربی را در فرآیند تغییر معنای واژگان و مفاهیم دخیل در شکل‌گیری نظریه وی مورد بررسی قرار داده و صرف نظر از سویه‌های تئولوژیک آن، در پی بازنمایی چگونگی کاربست این شیوه ها و راهبردها در این نظریه است.

۳. ابن‌عربی و بازآفرینی مفاهیم

همان طور که هر نویسنده در بستر گفتمان خودی و در فرضیه‌پردازی‌های خود، معنا و کاربرد واژه‌ها، تعابیر، گزاره‌ها و قضایا بر اساس مواضع خود تغییر می‌دهد (مک‌دانل، ۱۳۸۰: ۹۹)، ابن‌عربی نیز در تبیین فرضیه خود متناسب با موقعیت و هویت متمایز خود، یعنی یک عارف وحدت وجودی تمام‌عیار سخن می‌گوید و معانی واژگان و مفاهیم را بر همین اساس تغییر می‌دهد. ارائه معانی متفاوت، تازه و دشواریاب برای مفاهیم توسط ابن‌عربی موجب زایش معنایی برای آنها شده و هویت آنها را کاملاً دگرگون می‌کند. وی در این روند با نفی معانی بالفعل (متداول) مفاهیم، و استحصال معانی غیرمتعارف که به صورت بالقوه در آنها پنهان است، موجب چرخش معنایی واژگان و مفاهیم کلیدی در فرضیه خود می‌شود.

۱–۳. دگرسازی معنای مفهوم عذاب

در قاموس ابن‌عربی واژه «عذاب» برگرفته از «عذب» به معنای «گوارا» است؛ از نظر وی عذاب را به دلیل گوارایی طعم عذاب نسبت به اهل دوزخ «عذاب» نامیده‌اند و رابطه «عذاب» با «عذب» مانند رابطه پوست با مغز است که معنای باطنی آن را از نااهلان می‌پوشاند (ابن‌عربی، ۱۳۷۰: ۹۴). پیروان ابن‌عربی بر اساس این دگرسانی معنایی مدل‌های مختلفی از فرآیند عذب‌شدن عذب بیان کرده‌اند (ر.ک. قیصری، ۱۳۷۵: ۶۶۱ ؛ خوارزمی ۱۳۷۵: ۳۱۰). ابن‌عربی در سراسر نظریه خود این پیش‌فرض واژه‌شناختی را به عنوان یک اصل پذیرفته و بر اساس آن نظریه خود را بسط داده است. وی در این فرضیه با برجسته‌سازی صفت رحمت خدا و به حاشیه راندن صفت غضب الهی (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق، ج۲: ۶۷۳)، معتقد است گزاره‌های دینی مانند

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]
[DOI: 10.22034/16.2.12]

این که «دوزخیان از آتش بیرون نخواهند رفت» (بقره/۱۶۷) یا «دوزخ از همه جنّ و انس پر خواهد شد» (سجده/۱۳)، خدشه‌ای به فرضیه او نمی‌رساند؛ زیرا بنابر قاعده «سبقت رحمت بر غضب» -که حدیث نبوی «سَبَقَتْ رَحْمَتِی غَضَبِی» (مسلم،۱۴۱۲ق، ج۴: ۲۱۰۸) مؤید آن است- دوزخیان نهایتاً در درون آتش به رحمت الهی خواهند پیوست (ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق، ج۲: ۶۷۳). از نظر ابن‌عربی وجه تطابق این حدیث نبوی با دو آیه مذکور فقط در پذیرش عذب شدن عذاب (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق، ج۱: ۲۶۳) و تصور نوعی نعیم در درون آتش برای اهل دوزخ (همان، ج۲: ۶۷۳) است.

ابن‌عربی با برقراری پیوند لفظی میان دو واژه «عذاب» و «عذب» زمینه تغییر در معنای عذاب را فراهم می-کند؛ وی با نوعی هنجارگریزی معناشناختی، معنای رایج عذاب را طرد کرده و معنای جدید کاملاً متضادی برای آن طراحی می‌کند. در منازعات گفتمانی اساساً هر گفتمان، مخزنی برای نگهداری مازاد معنایی تولید شده محسوب می‌شود و معناهایی که یک نشانه در گفتمان‌های دیگر دارد، به وسیله یک گفتمان خاص طرد می‌شوند تا یک واحد معنایی جدید خلق شود (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹: ۵۷). استحاله مفهومی واژه عذاب و تولید معنای جدید برای آن در نظریه ابن‌عربی از طریق ربط «عذاب» به «عذب»- صرف نظر از چالش‌های اتیمولوژیک-با هنجارهای زبانی رایج در متون دینی نیز مطابقت ندارد؛ زیرا کاربرد واژه عذاب و مشتقات آن در آیات و روایات، همواره بر مفهوم مشقت و رنج دلالت داشته و در هیچ موردی نشانه‌ای از عذب شدن عذاب دیده نمی‌شود (ر.ک. بیات، ۱۳۹۳: ۱۰۴ و ۹۷).

شیوه اصلی ابن‌عربی در صورت‌بندی این مدعا تقلیل معنایی مفهوم «عذاب» و ایجاد نوعی فروبستگی و محدودیت در راستای تغییر معنایی این واژه است. او با این شیوه معنای واژه عذاب را به طور دلبخواهی و از طریق ساخت‌شکنی مفهومی دچار چرخش معنایی می‌کند. این چرخش معنایی از طریق تقلیل مفاهیم متعدد یک نشانه به یک معنا و ایجاد نوعی انسداد معنا صورت می‌گیرد. چنین شیوه‌ای از جمله راهکارهایی است که گفتمان‌ها از آن طریق می‌کوشند تا با ممانعت از ظهور مفاهیم گسترده نشانه‌ها، آنها را در شبکه گفتمانی خود به دام بیاندازند (ر.ک. حاجتی و رضی، ۱۳۹۲: ۵۱؛ سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۳۸؛ سلطانی، ۱۳۹۱: ۹-۹۷) و با ارائه مفاهیمی که با مقاصدشان سازگار است، موجب دگرسانی معنایی آنها شوند. بدینسان ابن-عربی از یک طرف در معنای هنجارین و طبیعی عذاب انسداد ایجاد می‌کند و از طرف دیگر با عدول از منطق واژه‌شناسی و طرح معنایی دیریاب، ظرفیت معنایی جدیدی را به واژه عذاب می‌افزاید و با تولید معنایی ساختارشکنانه، معنای سنتی ایدئولوژیک آن را متلاشی می‌کند و هویتی کاملاً متمایز از آن در ذهن خواننده طرح‌ریزی می‌کند.

۲-۳. دگرسازی معنایی مفهوم آتش

ابن‌عربی خلود در آتش جهنم را غیر از خلود در عذاب می‌داند؛ وی معتقد است دوزخیان پس از آن که مدتی در آتش سپری کنند، چنان با آتش انس می‌گیرند که آتش برای آنها سرد می‌گردد (ابن‌عربی ۱۴۲۴ق: ۹۴) و پس از اتمام مدت عذاب با آنکه درون آتش‌اند، از آرامش و رحمت الهی برخوردار می-شوند (عفیفی، ۱۳۸۰: ۱۴۸). وی سرد شدن آتش بر دوزخیان را از سنخ برودت آتش بر حضرت ابراهیم می‌داند که ابتدا از تصور آتشی مهلک معذّب بود؛ اما در نهایت آتش بر او سرد و سلام گشت. (ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق: ۷۰-۱۶۹) بنابراین از نظر ابن‌عربی خلود در آتش مستلزم عذاب دائم نیست.

ابن‌عربی برای اثبات مدعای خود به هنجارهای نحوی به کار رفته در قرآن نیز نظر دارد و معتقد است آنچه از آیات و قرائن نحوی موجود در آنها بر می‌آید، بیانگر خلود در «نار» است نه خلود در «عذاب». وی با شیوه های نحوی گوناگونی نشان می‌دهد که در مطاوی آیات قرآن مفهوم خلود راجع به آتش یا امور دیگری مانند «تحمل سنگینی بار گناه در قیامت» و «نفرین خدا و

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]
[DOI: 10.22034/16.2.12]

فرشتگان و مردم» است و نه عذاب (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق: ج۳: ۷۷ ؛ همو ۱۴۱۰ق، ج۳ :۱۰۶؛ ابن‌عربی، ۱۳۸۵ش: ۳۹۳). مدعای اصلی ابن‌عربی –فراتر از این مباحث نحوی– ایجاد شکاف معنایی میان دو مفهوم «آتش» و «عذاب»، و نفی هر گونه ملازمه‌ای میان این دو مفهوم است. ماحصل این گسست معنایی، زایش مفهوم ابداعی «آتشِ سرد» در نظریه ابن‌عربی است که در روند غیریت‌سازی مفاهیم ساخته می‌شود.

ابن‌عربی در مدعای اخیر خود خلود دوزخیان در آتش را می‌پذیرد، اما معنای آتش نزد ابن‌عربی از معنای متعارف و طبیعی خود خارج شده است و او آن را آن طور که عموم دین‌باوران می‌فهمند، به رسمیت نمی–شناسد. این گونه فهم هنجارستیزانه از واژگان و معناتراشی‌ها و معناسازی‌های مبتکرانه، به واسطه غیریت–سازی مفاهیم در متن نظریه ابن‌عربی رخ می‌دهد. غیریت‌سازی یا ستیهندگی، یکی از ترفندهای شایع در منازعات گفتمانی است که غالباً برای تشدید خصومت و تضاد بین یک گفتمان و گفتمانی دیگر، و یا سیاه‌نمایی جنبه‌های مثبت گفتمان رقیب به کار می‌رود (ر.ک. سلطانی، ۱۳۹۱: ۹۷–۹؛ هال، ۱۳۸۶: ۸۷–۷؛ سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۳۸). ابن‌عربی به شیوه‌ای مبتکرانه این شیوه را، نه برای تشدید تعارض میان دو مکتب فکری، بلکه برای متمایز ساختن و جداسازی دو مفهوم «آتش» و «عذاب» و گسستن هر گونه پیوندی میان آنها به کار می‌برد و با این شیوه موجب دگرگونی معنایی واژه آتش در روایت‌های ساختارشکنانه خود می‌شود.

۳–۳. دگرسازی معنایی مفهوم خلود

یکی از راهبردهای مهمی که ابن‌عربی در باورپذیری دیدگاه خود در فرضیه پایان دوزخ به کار می‌گیرد، نادیده گرفتن و استتار گزاره‌های غیر قابل تردیدی است که مدعای او را در باب انقطاع عذاب به چالش می‌کشد. وی با به حاشیه راندن دسته‌ای از گزاره‌های دینی که صراحتاً خلود را نه به «آتش»، بلکه به ذات «عذاب» نسبت می‌دهد، در پی کتمان شواهد علیه نظریه خود است. مهم‌ترین قسم این گزاره‌ها آیاتی است که واژه عذاب را همراه با واژه «خلود» یا مشتقات آن نظیر «خالد» و «خلد» و «یخلد» به کار می‌برد؛ عباراتی نظیر ﴿فی عَذابِ جَهَنَّمَ خالِدُونَ﴾ (زخرف/۷۴)، ﴿یَخْلُدْ فیهِ مُهاناً﴾ (فرقان/۶۹)، ﴿وَ فِی الْعَذابِ هُمْ خالِدُونَ﴾ (مائده/۸۰)، ﴿عذَاب الْخُلْد﴾ (یونس/۵۲ ؛ سجده/۱۴) که به هیچ وجه قابلیت تأویل ندارند.

ابن‌عربی در رفع این چالش معتقد است در این آیات اگرچه خلود عذاب مطرح شده است، لفظ عذاب به طور علی‌الاطلاق به کار رفته و در هیچکدام از آنها وصف «عذاب أَلیم» دیده نمی‌شود. از نظر وی این طرز بیان حاکی از آن است که اهل جهنم اگرچه در عذاب مخلّدند، اما خلود آنها در عذاب بدون ألم خواهد بود (ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۴ : ۱۰۸؛ ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۷). پس آنچه این گونه آیات بر آن دلالت دارد، صرفاً خلود عذاب به طور علی‌الاطلاق است، نه خلود عذابِ أَلیم. بر این اساس دو گونه «خلود» قابل تصور است؛ خلود عذاب همراه با ألم و خلود عذاب بدون ألم. برون‌داد این تقسیم‌بندی نامتعارف، قطع ملازمه میان «عذاب» و «ألم»، و تصور یکی بدون دیگری است؛ بر این اساس می‌توان شخصی را تصور کرد که در عذاب مخلّد است، ولی متألم از آن نیست؛ بدینسان ابن‌عربی با تفکیک عذاب به «أَلیم» و «غیر أَلیم»، اصل «خلود عذاب» را با فرض «انقطاع ألم» آشتی می‌دهد و تأکید می‌کند خلود عذاب غیر از تداوم ألم است (ر.ک. ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۷) .

حاصل این دگرگونگی معنایی در مفهوم خلود، صورت‌بندی جدیدی از مفهوم عذاب است که موجب حذف مؤلفه «ألم»، از این مفهوم شده و معنای منطقی آن را بالکل خنثی می‌سازد. ابن‌عربی در فرآیند تحول مفاهیم، پس از اینکه مفهوم عذاب را خنثی کرده و آن را به امری دلپذیر تبدیل می‌کند، با ایجاد فاصله معنایی بین دو مفهوم «عذاب» و «آتش»، جاودانگی آتش را جایگزین جاودانگی عذاب قرار می‌دهد؛ اما او در نهایت ناگزیر می‌شود برای دگرگون ساختن معنای خلود، مؤلفه ألم را از مفهوم

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

عذاب خارج کند تا بتواند متعلَّق جدیدی برای خلود، تحت عنوان «خلود ألم» –در برابر خلود عذاب– مطرح کند؛ وی زمانی که خلود ألم مطرح می‌شود، خلود عذاب را نفی می‌کند و زمانی که خلود عذاب مطرح می‌شود، «خلود ألم» را نفی می‌کند. نتیجه چنین موضع سر در گم کننده‌ای، منجر به پیدایش مفاهیم غریبی مانند «عذاب بدون درد» و «آتش بدون عذاب» در نظریه وی می‌شود که دشواریابی نظریه او را دوچندان می‌نماید.

در چنین تفسیرهای یک‌جانبه‌ای که نشان‌دهنده شیوه تک‌گویی مفسر است، مفاهیم موجود در یک متن به یک روایت واحد که بر متن تحمیل می‌شود، تقلیل پیدا می‌کند (سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۴۰). در این روش مفسر سطح آگاهی خود را بالاتر از دیگر آگاهی‌ها و ایدئولوژی‌ها فرض می‌کند و بر اساس روایت واحدی که به متن تحمیل کرده، نشانه‌ها و واژگان آن را مطابق با اهداف ایدئولوژیک خود تفسیر می‌کند (ر.ک. مکاریک، ۱۳۹۰: ۹۸). این نوع تفسیر به عنوان پیام نهایی متن، مطابق با الگوهای فکری مفسر به مخاطبان منتقل می‌شود و در این فرآیند، مفاهیم و واژگان در نظام زبانی و فکری مفسر به گونه‌ای دگرگون می‌شوند که بستری مناسب برای تفسیرهای ساختارشکنانه او فراهم سازند.

۴. وارونه‌سازی مفاهیم

به اعتقاد بسیاری از دین‌باوران، در متون دینی شواهد قاطعی وجود دارد که به وضوح از جاودانگی دوزخ خبر می‌دهد. با این حال، ابن‌عربی بر این باور است که این شواهد، برخلاف بداهت ظاهری خود، دلالت قطعی ندارند (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۱۶۴). او معتقد است که در حالی که در مورد «جاودانگی بهشت» شواهد غیر قابل تردید وجود دارد، در مورد «جاودانگی جهنم» چنین شواهدی وجود ندارد (همان: ۱۶۴). از نظر ابن‌عربی، نه تنها نصی برای تأیید «جاودانگی دوزخ» در دست نیست ، بلکه به دلیل عدم تناسب «کیفر نامحدود اخروی» با «جرم محدود دنیوی»، پذیرش چنین عقیده‌ای از نظر عقل نیز غیر قابل قبول و ناهماهنگ با عدالت الهی است (ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق: ج ۳: ۷۷؛ ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق: ج۳۵۴:۲؛ صدرالمتألهین شیرازی، ۱۴۱۷ق: ۳۱۵).

ابن‌عربی بر این باور است که پذیرش ابدیت عذاب نیازمند وجود نصوص صریح و قابل اعتمادی است که از تواتر کافی برخوردار باشند، طوری که عقل انسان نتواند آن را انکار کند (ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۱: ۲۴۳). به اعتقاد او، پذیرش جاودانگی، چه در باره جهنم و چه در باره بهشت، به عنوان یک امر ذاتاً ممکن، به علت ایجابی نیاز دارد. در این میان، اعتقاد به ابدیت بهشت به دلیل وجود نشانه‌های صریح ضروری است، اما اعتقاد به ابدیت جهنم به دلیل عدم وجود چنین نشانه‌هایی، ضرورت ندارد (ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق، ج۱: ۲۶۳). او عباراتی مانند «لامقطوعه» (واقعه/ ۳۲) و «غیر مجذوذ» (هود/ ۱۰۸) را در آیات قرآن که در وصف نعمت‌های بهشتی بیان شده است، نشانه‌های غیرقابل تردیدی از جاودانگی بهشت می‌داند؛ ولی معتقد است که از آنجا که چنین اوصافی در باره عذاب جهنم وجود ندارد، نمی‌توان به ابدیت آن قائل شد (ابن‌عربی، ۱۴۲۴ق، ج۳: ۷؛ همو، ۱۴۱۰ق، ج۲: ۳۵۶).

ابن‌عربی بسیاری از نشانه‌های صریحی را که به وضوح ادعای او را نقض می‌کند، نادیده گرفته است. او با استفاده از عباراتی مانند «پذیرش جاودانگی دوزخ بسته به وجود نصوص متواتر قابل اعتماد است» و «جاودانگی دوزخ امری ذاتاً ممکن است»، سعی دارد مدعای خود را طبیعی‌سازی کند و در عین حال قطعیت ادعاهای رقیب را در این زمینه تردیدپذیر نماید. وی با وارونه‌سازی مفاهیم و بکارگیری مغالطه‌ای نه چندان آشکار به جای «فقدان نص بر انقطاع عذاب»، «فقدان نص بر خلود عذاب» را طرح کرده و ذهن مخاطب را در مسیری خلاف داده‌های گفتمان رقیب پیش می‌برد. این گونه وارونه‌سازی مفاهیم، شیوه ی است در منازعات گفتمانی (ر.ک. حاجتی و رضی، ۱۳۹۲: ۵۶–۷) که با آن می‌توان در برابر یک سنت یا مکتب که تلقی ویژه‌ای از یک آموزه یا اصل دارد، تفسیری به کلی متضاد و مغایر با آن ارائه نمود و بستری تازه برای روایتی دیگرگون از آن پدید آورد

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]
[DOI: 10.22034/16.2.12]

(ر.ک. ضیمران، ۱۳۹۰: ۳۸). ابن‌عربی علاوه بر شیوه وارونه–سازی با تکرار چندین باره مدعایش (فقدان نصوص معتبر بر خلود عذاب) با لحن قاطعانه، به طور غیر مستقیم می‌کوشد تا چنین مدعایی را طبیعی و هنجارمند جلوه دهد و از این طریق زمینه هرگونه تشکیک در صحت فرضیه خود را در ذهن مخاطبانش از بین ببرد.

۵. تک‌گویی و استبداد مفاهیم

رسوخ برخی الگووارههای انسان‌شناختی و خداشناختی کثرت‌گرایانه و شمول‌گرایانه در نظام اندیشگانی ابن‌عربی موجب شده است که وی به خوانشی نامتعارف و ساختارشکنانه از برخی آموزه‌های دینی دست زند تا بتواند در برابر انبوهی از گزاره‌ها و مفاهیمی که از سوی اغلب دین‌باوران بدیهی شمرده می‌شوند، نظریه خود را اثبات کند.

۱–۵. دگرگونی در معنای توحید

بنا بر انسان‌شناسی عرفانی ابن‌عربی هر انسانی بنابر اعتراف ازلی به ربوبیت خدا در روز الست ذاتاً دارای طینت الهی، و واجد فهم عمیق و ناخودآگاه توحیدی است (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۳۹۷ق، ج۱ : ۲۵۷، ج۱۲ : –۲۶۸، ج۱۴ :۲۶۶). وی فطرت توحیدی را در انسان چنان ذاتی و جوهری می‌شمارد که اعمال و نیات ناشایست انسان از قبیل کفر و شرک را امری عارضی، و پیامد آنها (عذاب) را نیز موقّت و فناپذیر می‌داند (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۳۹۷ق، ج ۱۴: ۲۶۶؛ ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۴ : ۲۳، ج۳ : ۵۳۲، ج۲ :۳۰۰؛ ابراهیمی، ۱۳۷۶: ۱۱۳). بر اساس این نظریه همه انسان‌ها حتی کافران و آنان که هرگز خدا را عبادت نمی‌کنند دارای نوعی توحید ناخودآگاهند (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق: ج۴: ۲۳؛ ج۳: ۵۳۲؛ ج۲: ۳۰۰)؛ از نظر وی مشرکان نیز به مرتبه‌ای از این توحید رسیده‌اند؛ چون کسی که نزد خدا شریکی را شفیع و واسطه قرار می‌دهد، خدا را چنان بلندمرتبه و والا می‌داند که آن شفیع فاقد آن مرتبه، و فروتر از اوست(ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۲ :۳۰۰). ابن‌عربی از این انگاشت‌های انسان‌شناختی نتیجه می‌گیرد که شمه‌ای از حقیقت توحید در کافران و مشرکان وجود دارد و همین امر سبب می‌شود که خدا عذاب آنها را در دوزخ مبدّل به رحمت کند (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۲ :۳۰۰).

ابن‌عربی با رویکردی آرمان‌گرایانه، اعتقاد دارد که همه افراد به نوعی از توحید ناخودآگاه و فطری برخوردارند و این را به عنوان پایه انسان‌شناختی فرضیه خود در نظر می‌گیرد. اما در فرآیند اثبات ادعای خود، با تغییر در مفهوم توحید، معنای آن را به حدی کاهش می‌دهد که باعث درهم‌آمیختگی سه مفهوم ناسازگار «ملحد»، «مشرک» و «موحد» می‌شود. این دگرگونی و تغییر مفهومی در نظریه‌پردازی ابن‌عربی به گونه‌ای پیش می‌رود که تضاد مفهوم توحید با دو مفهوم ناسازگار دیگر، یعنی الحاد و شرک، از بین می‌رود و تا حدی با آن‌ها هم‌سطح و هم‌تراز می‌شود.

ابن‌عربی توحید ناخودآگاه فطری در همه افراد بشر را پایه انسان‌شناختی فرضیه خود قرار می‌دهد؛ او در اثبات ادعای خود با دخل و تصرف در مفهوم توحید، معنای آن را چنان گسترش می‌دهد که تمایز و ستیهندگی سه مفهوم متباین «توحید»، «کفر» و «شرک» بایکدیگر از بین می‌رود. پدید آمدن چنین توسّعی در مفهوم توحید موجب زایش مفاهیم متنافی‌الاجزایی همانند «مشرک موحد» و «کافر موحد» در نظریه ابن‌عربی می‌شود که مدعیات دشواریاب او را دچار معناپریشی بیشتری می‌کند. ایجاد این گونه تغییر معنا در مفاهیم ایدئولوژیک، همراه با مسامحات تناقض‌آمیز، نهایتاً منجر به مسخ آموزه توحید در نظریه ابن–عربی می‌شود (ر.ک. سیاه‌کوهیان، ۱۳۹۹: ۱۴۵). یکی از راهبردهای کارآمد در منازعات گفتمانی مسخ آموزه‌هاست که از طریق آن مفاهیم اصلی یک نظریه طوری بازسازی می‌گردد که از محتوای اصلی خود تخلیه شده و بیانگر درستی ادعای نویسنده باشد(عبدی و زرقانی، ۱۳۹۶: ص۱۳۴).

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

۱-۵. عقیم‌سازی مفهوم وعید

اساس نگرش شمول‌گرایانه ابن‌عربی در نظریه انقطاع عذاب بر خداشناسی عرفانی وی استوار است که در آن مؤلفه «اعتماد بیش از حد به رحمت خدا»، به عنوان یکی از مهم‌ترین اصول حیات صوفیانه، (ر.ک. غنی ۱۳۷۵: ۳۰) هسته اصلی اندیشه‌های آخرت‌شناسانه او را شکل می‌دهد. چنین نگاشتی از «رحمت حداکثری خدا» موجب می‌شود که نزد ابن‌عربی عمل به وعده‌ها بر تحقق وعیدها از سوی خدا رجحان داشته باشد. وی با برجسته‌سازی «وعده» در برابر «وعید» معتقد است آنچه برازنده ساحت الهی است، ترجیح کرم است نه عمل به وعید (ابن‌عربی، ۱۳۹۷ق، ج۸ : ۱۰۸). وی «خلف وعده» را امری مذموم و دور از ساحت حضرت حق، و در برابر «خلف وعید» را امری پسندیده، و شایسته ساحت الهی می‌شمرد و برآن است که حضرت حق ذاتاً طالب ثنای محمود است و سبب چنین ثنایی علاوه بر عمل به وعده، خُلف وعید از سوی اوست؛ بنابراین چنین ثنای محمودی مقتضی خلف وعید از سوی خداست (ابن‌عربی، ۱۳۷۰ش: ۹۴-۹۳ ؛ همو، ۱۳۹۷ق، ج۸ : ۱۰۸). ابن‌عربی عمل به وعده را از سوی خدا قطعی دانسته، اما عمل به وعید را امری ممکن-الوجود می‌شمرد که تحققش نیاز به علتی موجبه دارد؛ از نظر وی «سیئات بندگان» علت موجبه تحقق وعید است و وعده آمرزش همه سیئات از سوی خدا این علت را از بین برده و تحقق وعید را مستحیل ساخته است (ابن‌عربی، ۱۳۷۰ش :۹۴ ؛ عفیفی، ۱۳۸۰: ۱۴۸).

با آنکه نصوص فراوانی با قطعیت از تحقق وعیدهای الهی خبر می‌دهد (ر.ک. ابراهیمی، ۱۳۷۶: ۷-۱۰۶؛ بیات، ۱۳۹۳: ۱۱۳)، ابن‌عربی بر اساس روش کلامی خود، ابتدا تمامی وعیدها را «ممکن‌الوجود» نام‌گذاری می‌کند و سپس، با فرض فقدان علت موجبه، همه آن‌ها را «ممتنع‌الوجود» می‌خواند. این «نام‌گذاری»های گمراه‌کننده، به ویژه برای مفاهیم ایدئولوژیک آخرت‌شناسانه، که موجب خلط دلایل عقلی و نقلی با یکدیگر می‌شود، راهکاری است که ابن‌عربی به وسیله آن می‌خواهد از قطعیت اعتقاد به تحقق وعید در گفتمان رقیب بکاهد. به نظر می‌رسد معضل اساسی ابن‌عربی در طرح این مدعا این است که وی نمی‌تواند نصی مبنی بر «عدم تحقق وعیدها» ارائه کند؛ اما وی به جای حل این مسأله، با رها کردن مسأله، بار دیگر از طریق تکنیک وارونه‌سازی، مدعای معکوسی را مبنی بر فقدان نص بر «تحقق وعید» مطرح می‌کند و بدینسان با نوعی مغالطه و جا به جا کردن مفاهیم می‌کوشد تا دیدگاه خود را در این باب برای مخاطبانش طبیعی و تشکیک‌ناپذیر جلوه دهد. به نظر می‌رسد وی با طرح مدعای اخیر به جای نفی خلود جهنم، تمامی وعیدهای اخروی را از اساس نفی می‌کند و بدین‌طریق مفهوم وعید را چنان از درون دچار انهیار و فروپاشی می‌کند که کاملاً تهی و بی‌معنا شود و در نهایت مفهوم وعید در نظریه ابن‌عربی امری خنثی و عقیمی می‌گردد که هیچ کارکرد معقولی را در گزاره‌های دینی نمی‌توان برای آن تصور کرد.

۶. استعاره‌زدایی از متن

تجاهل یا سوء تشخیص آگاهانه نسبت به بیان استعاری یک پاره‌گفتار در متن، شیوه دیگر ابن‌عربی در تغییر معنای عبارات در راستای اثبات فرضیه اوست؛ وی در فهم عبارت استعاری «ما دامَتِ السَّمواتُ وَ الْأَرْض: تا زمانی که آسمان‌ها و زمین پابرجاست» در سوره هود (هود/ ۱۰۷) که بر اساس قرائن متن دال بر ابدیت جهنم و عذاب دائم دوزخیان است، در صدد استنباط معنایی خلاف وجه استعاری کلام است؛ وی بر اساس ظاهر این عبارت عذاب جهنم را تا زمان برپایی آسمان‌ها و زمین پایدار می‌داند و معتقد است به محض نابودی آسمان و زمین عذاب الهی نیز پایان خواهد یافت (ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۲ ص ۵-۳۵۴). ابن‌عربی در این نوع فهم، به طور عامدانه معنای مجازی عبارت مذکور را که مراد گوینده متن است، نادیده گرفته و عبارت را صرفاً در معنای حقیقی (با دلالت اولیه) می‌فهمد تا زمانمندی و محدودیت عذاب دوزخ را که از ظاهر عبارت استنباط کرده، دلیلی بر

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]
[DOI: 10.22034/16.2.12]

صحت فرضیه انقطاع عذاب قرار دهد؛ در این نوع برداشت بی‌اعتنایی عمدی وی به ساخت ادبی و بلاغی عبارت کاملاً مشهود است؛ زیرا تقریباً همه علمای لغت و تفسیر اجماع دارند که بنابر اسلوب‌های ادبی و بلاغی متداول در زبان عربی عبارت «دوام آسمان‌ها و زمین» در این آیه دارای کاربردی تمثیلی و کنایی و متضمن معنایی مجازی است که دال بر ابدیت عذاب است (نک. ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج۱۰ص۳۳۶).

نمونه دیگر از این استعاره‌زدایی، سوء تشخیص عامدانه ابن‌عربی از عبارت «حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فی سَمِّ الْخِياطِ: تا زمانی که شتر از سوراخ سوزن عبور کند» در سوره اعراف است؛ این آیه بیان می‌کند که مستکبران و تکذیب‌کنندگان آیات الهی زمانی می‌توانند وارد بهشت شوند که شتر از سوراخ سوزن عبور کند (اعراف/ ۴۰). در این آیه عبارت «عبور شتر از سوراخ سوزن» بیانی استعاری از محال بودن ورود این گروه در بهشت (خروج آنها از دوزخ) است؛ اما ابن‌عربی با نادیده گرفتن سویه کاربردی این عبارت و تلاش برای حذف وجه استعاری کلام، واژگانی چون «سوزن»، «شتر» و «عبور کردن» را با دلالت اولیه در نظر می‌گیرد تا امکان استنباط هر گونه معنای مجازی و استعاری را از مخاطب سلب کند و مفهوم آنها را به معنای ظاهری فرو کاهد. وی با چنین برداشتی معتقد است که عبور شتر از سوراخ سوزن امری محال نیست؛ زیرا کوچک بودن و بزرگ بودن برای یک شیء امری ذاتی نیست؛ بلکه امری اعتباری و عارضی است که موجب از بین رفتن حقیقت آن شیء نمی‌شود. از همین روی از نظر ابن‌عربی خدا قادر است شتری چنان کوچک بیافریند که هم ماهیت شتر بودنش محفوظ باشد و هم از سوراخ سوزن عبور کند؛ وقوع این امر در آخرت‌شناسی ابن‌عربی چنان سهل و بدیهی است که وی آیه مذکور را امیدوار کننده‌ترین آیه در قرآن برای اهل دوزخ می‌داند (ابن‌عربی، ۱۴۱۰ق، ج۲ ص۱۴۴).

در این نمونه نیز بی‌اعتنایی عامدانه ابن‌عربی به کارکرد کنایی و استعاری زبان مشهود است. تقریباً تمامی مفسران در این آیه عبارت «عبور شتر از سوراخ سوزن» را –بر اساس قواعد بلاغی زبان عربی– استعاره از یک امر محال دانسته‌اند؛ همان طور که رازی و طبرسی سیاق کلام در این آیه را از این قبیل دانسته‌اند که کسی بگوید: «هر وقت قیر همچون شیر سفید گردد، به خانه‌ات می‌آیم»؛ این سخن کنایه‌ای است از این که «هرگز به خانه تو نخواهم آمد» (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج۸ ص۱۹۱–۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج۴ ص۶۴۷).

در نمونه‌های ذکر شده ابن‌عربی با چشم‌پوشی از بافت استعاری کلام و بدون توجه به مدلول‌های ثانویه و جنبه‌های کاربردی نشانه‌ها و واژگان متن، عامدانه می‌کوشد معانی محدود و ایستایی از آنها را به ذهن مخاطب منتقل کند. این نوع قشری‌گری عامدانه ابن‌عربی در فهم عبارات استعاری، موجب انسداد معنای واژگان در این گونه عبارات می‌شود و ناخواسته فهم مخاطب را از این گونه عبارات در سطح ظاهری کلام متوقف می‌کند. واضح است که در زبان استعاری واژگان در بیش از یک معنا، و به شکل چندمعنایی به کار می‌روند و به شکل چندمعنایی نیز فهمیده می‌شوند؛ از همین جهت در زبان استعاره استعمال یک واژه، بیش از معنای حقیقی آن واژه، معنا یا معناهای مجازی آن را به ذهن مخاطب منتقل می‌کند (نک: نصری، ۱۳۸۹: ص۹–۳۸). ابن‌عربی اندیشمندی تأویل‌گراست و قاعدتاً در فهم عبارات متن، از ظاهر لفظ عبور می‌کند تا به کنه آن برسد؛ چنان که لفظ آشکار «عذاب» را به معنایی دقیقاً خلاف ظاهر آن یعنی «عذب» تأویل می‌کند؛ اما آنچه شگفت می‌نماید این است که اگر مدلول یک عبارت استعاری در متن مطابق هنجارهای بلاغی و قواعد دلالی زبان، فرضیه ابن‌عربی را نفی کند، او با قشری‌گری عامدانه از فهم سویه‌های استعاری کلام سر باز می‌زند و دلالت‌های ثانوی نشانه‌های استعاری موجود در متن را به دلالت‌های اولیه تقلیل می‌دهد تا آنچه را که اراده می‌کند، از متن استخراج کند و در نهایت معانی واژگان و عبارات را مطابق فرضیه خود صورت‌بندی و بازروایت کند.

۷. نتیجه‌گیری

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

ذهن خلاق ابن‌عربی تحت سیطره گفتمان تکثرگرایی و شمول‌گرایی و مطابق با نظام اندیشگانی وحدت وجود در صدد جستجوی راهکارهایی مناسب برای اثبات نظریه انقطاع عذاب بوده است. به کارگیری شیوههای اقناعی و راهبردهای بیانی ابن‌عربی در صورت‌بندی‌های زبانی و محتوایی این نظریه نشان می‌دهد که وی با قرارگرفتن در موقعیت سوژگی، در صدد پیشبرد گفتمان حاکم بر اندیشه خود در برابر گفتمان–های شریعت‌مدار رقیب بوده است. در این نزاع گفتمانی وی با استفاده از سازوکارهای کلامی نشانه‌ها، واژگان و مفاهیم دخیل در نظریه خود را دچار چرخش معنایی کرده و بدین طریق آنها را در شبکه گفتمانی خود به دام انداخته و نهایتاً روایتی نو از این مفاهیم در نظریه خود ارائه می‌کند. رسوخ پارادایم–های انسان‌شناختی و خداشناختی شمول‌گرایانه در نظام اندیشگانی ابن‌عربی موجب می‌شود که وی خوانشی تا حدی ساختارشکنانه و مغایر با فهم عمومی دین‌باوران از مفاهیم ایدئولوژیک ارائه دهد. معناتراشی‌ها و معناسازی‌های مبتکرانه و هنجارستیزانه ابن‌عربی در روند غیریت‌سازی مفاهیم، منجر به ابداع مفاهیم ناسازنمایی نظیر «آتش بدون عذاب» و «عذاب بدون درد» در نظریه وی می‌شود که پیچیدگی و دشواریابی مدعیات وی را برای مخاطبانش دوچندان می‌کند. راهبردهای کلامی ابن‌عربی در تغییر معنای واژگان و مفاهیم در بستری از تک‌گویگی و استبداد فهم، و با تکیه بر توانمندی‌های زبانی و بیانی، در راستای بازتولید سلطه برای گفتمان حاکم بر دیدگاه او (گفتمان کثرت‌گرایی و شمول‌گرایی)، و گسست در هژمونی گفتمان‌های رقیب به کار رفته است.

منابع

- قرآن کریم
- ابن‌عربی، محی‌الدین. (۱۳۷۰ش). فصوص‌الحکم. تصحیح ابوالعلاء عفیفی. چ۲. تهران: الزهراء.
- ـــــــــــــ . (۱۴۲۴ق/۲۰۰۴م). الفتوحات‌المکیه. چ۱. بیروت: دارصادر. (ج۴–۱) .
- ـــــــــــــ . (۱۳۹۷ق/۱۹۷۷م). الفتوحات‌المکیه. تصحیح عثمان یحیی. ج ۱۴و۱۲و۸ و۳و۱. چ۱. قاهره: المجلس الاعلی لرعایه الفنون والآداب والعلوم الاجتماعیه.
- ـــــــــــــ . (۱۴۱۰ق /۱۹۸۹م). رحمهٔ من‌الرحمن فی‌تفسیر و اشارات القرآن. جمع و تألیف: محمود محمود الغراب. ج ۴و۳و۲و۱. چ۳. دمشق: مطبعهٔ نضر.
- ابراهیمی، حسن. (۱۳۸۸). بررسی تأویلات ابن‌عربی دربارهٔ آیات خلود و جاودانگی عذاب در قرآن. مطالعات عرفانی، ۸ (۱۰): ۲۶–۵ .
- ـــــــــــــ . (۱۳۷۶). عذاب دائم از دیدگاه ابن‌عربی. مقالات و بررسیها، ۲۹ (۶۱): ۲۴–۱۰۵.
- بیات، محمدحسین. (۱۳۹۳). بررسی و نقد دیدگاه ابن‌عربی در باب کیفیت عذاب اخروی با تکیه بر آثار قرآنی و براهین عقلی. حکمت و فلسفه، ۱۰ (۳): ۱۱۶–۹۵.
- حاجتی، سمیه و احمد رضی. (۱۳۹۲). صورت‌بندی گفتمانی ابن‌جوزی برابر صوفیان در تلبیس ابلیس. مطالعات عرفانی، ۹ (۱۷): ۶۶–۳۹.
- خوارزمی، تاج‌الدین حسین. (۱۳۷۵). شرح فصوص‌الحکم، تصحیح نجیب مایل هروی. چ۳.تهران: مولی .
- رازی، ابوالفتوح حسین ابن علی ابن احمد. (۱۴۰۸ق). روض‌الجنان و روح‌الجنان فی تفسیر القرآن. به‌تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمدمهدی ناصح. چاپ اول. مشهد: آستان قدس رضوی.
- سلطانی، علی‌اصغر. (۱۳۹۱). قدرت، گفتمان و زبان. چاپ۳. تهران: نشر نی.
- سیاه‌کوهیان، هاتف. (۱۳۹۹). نقد گفتمانی خوانش ابن‌عربی از آیات قرآن در اثبات فرضیه پایان‌پذیری عذاب».پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، ۱۴ (۴۵): ۱۵۰–۱۳۵ .

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

- صدرالمتألهین شیرازی، محمدبن ابراهیم. (۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۶م). الشواهد الربوبیه فی‌المناهج السلوکیه. تعلیق و تصحیح و مقدمه سیدجلال‌الدین آشتیانی. چ۱. بیروت: موسسه التاریخ العربی.
- ضیمران، محمد. (۱۳۹۰). میشل فوکو: دانش و قدرت. چاپ۶ . تهران: هرمس .
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان. به تصحیح و تحقیق و تعلیق سیدهاشم رسولی و سید فضل‌الله یزدی طباطبایی. چاپ سوم. بیروت: دارالمعرفه.
- عبدی، حسین و زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۹۶). تحلیل گفتمانی رساله‌های ردیه بر تصوف در عصر صفوی. ادبیات عرفانی، ۹ (۱۶): ۴۴-۱۹.
- عفیفی، ابوالعلاء. (۱۳۸۰). شرحی بر فصوص‌الحکم. ترجمه نصرالله حکمت. چ۱. تهران: الهام.
- غنی، قاسم (۱۳۷۵). تاریخ تصوف در اسلام. ج۲. چاپ۲. تهران: زوار.
- قیصری، محمد داوود. (۱۳۷۵). شرح فصوص‌الحکم. به‌کوشش سیدجلال‌الدین آشتیانی. چ۱. تهران: علمی و فرهنگی.
- مسلم بن حجاج. (۱۴۱۲ق). صحیح. به تصحیح محمدفؤادعبدالباقی. چ۱. قاهره: دارالحدیث .
- مکاریک، ایرناریما. (۱۳۹۰). دانشنامهٔ نظریه‌های ادبی معاصر. ترجمهٔ مهران مهاجر و محمد نبوی. چ۴. تهران: آگه.
- مک‌دانل، دایان. (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمانی. ترجمهٔ حسینعلی نوذری. چ۱. تهران: فرهنگ گفتمان.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین.(۱۳۷۱). کشف‌الأسرار و عدهٔ‌الأبرار. به‌تصحیح علی‌اصغر حکمت. چ۵. تهران: امیرکبیر.
- میلز، سارا. (۱۳۸۲). گفتمان. ترجمه فتاح محمدی. چ۱. زنجان: هزاره سوم.
- هال، استوارت. (۱۳۸۶). غرب و بقیه: گفتمان و قدرت. ترجمه محمود متحد. چ۱. تهران: آگاه.
- یورگنسن، ماریان و فیلیپس، لوئیز. (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان. ترجمه هادی جلیلی. چ۱ تهران: نشر نی.

References

Abdi, H., & Zarghani, S. M. (2017). Discourse analysis of rejection treatises on Sufism in the Safavid era. Mystical Literature, 9(16), 19-44.

Afifi, A. (2001). A commentary on Fusus al-Hakam (N. Hekmat, Trans.). Tehran: Elham.

Bayat, M. H. (2014). Study and critique of Ibn Arabi's view on the quality of the afterlife torment based on the Qur'anic works and rational arguments. Wisdom and Philosophy, 10(3), 95-116.

Ebrahimi, H. (2009). Study of Ibn Arabi's interpretations about the verses of immortality of torment in the Qur'an. Mystical Studies, 8(10), 5-26.

Ebrahimi, H. (1997). Eternal punishment from Ibn Arabi's perspective. Articles and Reviews, 29(61), 105-124.

Ghani, Q. (1996). History of Sufism in Islam (Vol. 2). Tehran: Zavvar.

Hajati, S., & Razi, A. (2013). Ibn al-Jawzi's discourse formatting against the Sufis in Talbīs Iblīs. Mystical Studies, 9(17), 39-66.

Hall, S. (2007). The West and the rest: Discourse and power (M. Mottahed, Trans.). Tehran: Agah.

Ibn al-'Arabī, M. (1992). Fusus al-hikam (A. Afifi, Ed.). Tehran: Al-Zahra.

Ibn al-'Arabī, M. (2004). Al-Futūhat al-Makkiyyah (Vols. 1-4). Beirut: Dār Sādir.

Ibn al-'Arabī, M. (1977). Al-Futūhat al-Makkiyyah (O. Yahya, Ed.; Vols. 1, 3, 8, 12, 14). Cairo: Supreme Assembly of Techniques, Customs and Social Sciences.

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]

Ibn al-'Arabī, M. (1989). Rahmah min al-Rahmān fī tafsīr wa-ishārāt al-Qur'ān (M. M. Al-Ghurab, Comp.; Vols. 1-4). Damascus: Nadhr Press.

Jorgensen, M. W., & Phillips, L. (2010). Discourse analysis as theory and method (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney Publishing.

Khuvarazmi, T. (1996). Sharh Fusus al-Hikam (N. M. Haravi, Ed.). Tehran: Mowla.

Makarik, I. R. (2011). Encyclopedia of contemporary literary theories (M. Muhajir & M. Nabawy, Trans.). Tehran: Agah.

McDonnell, D. (2001). Theories of discourse: An introduction (H. A. Nozari, Trans.). Tehran: Farhang-e-Goftman.

Meybodi, A. R. (1992). Kashf al-asrar wa 'uddat al-abrar (A. A. Hekmat, Ed.). Tehran: Amir Kabir.

Mills, S. (2003). Discourse (F. Mohammadi, Trans.). Zanjan: Hezareh-ye Sevom.

Muslim ibn Hajjaj. (1992). Sahih Muslim (M. F. Abd al-Baqi, Ed.). Cairo: Dar al-Hadith.

Qaysari, M. D. (1996). Sharh Fusus al-Hikam (J. Ashtiani, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi.

Razi, A. (1989). Rawh al-jinan wa ruh al-janan fi tafsir al-Qur'an (M. J. Yahaghi & M. M. Nasih, Eds.). Mashhad: Astan Quds Razavi.

Sadr al-Din al-Shirazi, M. (1996). Al-Shawahid al-rububiyyah fi al-manahij al-sulukiyyah (J. Ashtiani, Ed.). Beirut: Institute of Arabic History.

Siahkuhian, H. (2021). Discourse analysis of Ibn Arabi's interpretation of Quranic verses in proving the hypothesis of the 'End of Punishment'. Researches on Mystical Literature (Gowhar-i-Guya), 14(45), 135-150.

Soltani, A. A. (2012). Power, discourse and language (3rd ed.). Tehran: Nashr-e Ney.

Tabarsi, F. (1993). Majma' al-bayan (H. Rasuli & F. Yazdi Tabatabai, Eds.). Beirut: Dar al-Ma'rifah.

Zeimran, M. (2011). Michel Foucault: Knowledge and power (6th ed.). Tehran: Hermes.

[Downloaded from mail.erfanmag.ir on 2026-09-26]

[DOI: 10.22034/16.2.12]